

**MINISTERUL EDUCAȚIEI
I.O.S.U.D.- UNIVERSITATEA DE VEST DIN TIMIȘOARA
ȘCOALA DOCTORALĂ DE ARTE
FACULTATEA DE ARTE ȘI DESIGN
DOMENIUL ARTE VIZUALE**

REZUMATUL TEZEI DE DOCTORAT

**POLIPTICUL PATIMILOR LUI IISUS
ÎN VARIANTĂ BIZANTINĂ**

**Conducător de doctorat:
Prof.univ.dr. habil. Marcel MUNTEAN**

**Student-doctorand:
ȚICO Steliana Emilia**

**TIMIȘOARA
2023**

Cuprins

Introducere	1
CAPITOLUL 1. O VIZIUNE DE ANSAMBLU ASUPRA TIPOLOGIEI POLIPTICULUI.	11
1.1. Clarificări conceptuale	11
1.2. Forme de organizare structurală a lucrărilor de artă. Geneză și evoluție până în secolul al XVI-lea	15
1.2.1. Dipticul	15
1.2.2. Tripticul	23
1.2.3. Alte forme de organizare	37
1.2.4. Polipticul european – retablul	41
1.2.5. Polipticul transilvănean	48
1.3. Concluzii.....	53
CAPITOLUL 2. CICLUL PATIMILOR LUI IISUS.....	55
2.1. Istoricul reprezentărilor Patimilor până în sec. al XIV-lea.....	56
2.2. Tema Patimilor în icoanele răsăritene – sec. XIV-XVI.....	74
2.3. Iconografia Patimilor în cadrul polipticului european	83
2.3.1. Studii ale unor exemple relevante.....	Error! Bookmark not defined.
2.3.2. Retablul din Isenheim – studiu de caz	100
2.4. Ciclul Patimilor în polipticele transilvănene din secolele XIV-XVI...Error! Bookmark not defined.	106
2.4.1. Particularități ale temei	106
2.4.2. <i>Polipticul Patimilor</i> de la Mediaș și <i>Voleții Polipticului Fecioarei</i> de la Cioboteni – studii de caz.....	115
2.5. Concluzii.....	119
CAPITOLUL 3. DEZVOLTAREA PROIECTULUI PERSONAL DE CERCETARE ARTISTICĂ.....	121
3.1. Principii și temeuri iconografice ale scenelor Patimilor	121
3.1.1. Estetica și instrumentarul bizantin în iconografia Patimilor	121
3.1.2. Studii de iconografie: <i>Purtarea crucii, Căderea sub povara crucii, Întâlnirea lui Iisus cu Maica Sa, Întâlnirea cu Veronica, Pironirea pe cruce.</i>	133
3.1.3. Analiza structurală, compozițională și cromatică a câtorva scene reprezentative.....	142
3.2. Stabilirea modelului de reprezentare a Patimilor lui Iisus.....	152
3.2.1. Conceperea suportului pentru pictură	152
3.2.2. Compoziția polipticului-modele	155
3.2.3. Valențele culorii în iconografia bizantină, reflectate în Polipticul Patimilor	167
3.3. Realizarea modelului	175
3.3.1. Suportul.....	176

3.3.2. Desenul	178
3.3.3. Pictura	182
3.3.3.1. Pregătirea materialelor.....	182
3.3.3.2. Fondul.....	186
3.3.3.3. Arhitectura și a peisajul.....	188
3.3.3.4. Veșmintele.....	190
3.3.3.5. Portretele.....	197
3.3.3.6. Scrisul	204
3.3.4. Vernisarea	205
3.4. Concluzii.....	206
Concluzii finale	207
Glosar de termeni.....	213
Bibliografie.....	217
Lista ilustrațiilor.....	231
ANEXE	238
Anexa 1. Materiale, instrumente, teste.....	238
Anexa 2. Desen.....	239
Anexa 3. Aplicarea fondului.....	240
Anexa 4. Realizarea peisajului și a arhitecturii.....	241
Anexa 5. Pictarea veșmintelor.....	245
Anexa 6. Pictarea chipurilor.....	248
Anexa 7. Toate etapele realizării celor 8 scene expuse în cea de <i>a doua față</i> a polipticului.....	257
Anexa 8. Forma finală a lucrării	261
Anexa 9. Icoane test pentru cromatică	274
Anexa 10. Surse de inspirație- suport	275
Anexa 11. Analiza structurii și a compoziției	276
Anexa 12. Surse de inspirație-nimb cruciger.....	277
Anexa 13. Surse de inspirație-cromatică	278
Anexa 14. Surse de inspirație – compoziție fără față sau sipet.....	279
Anexa 15. Detalii comparative - Plângerea Domnului	280
Anexa 16. Detalii comparative - Răstignirea Domnului.....	281
Anexa 17. Detalii comparative - Biciuirea lui Iisus.....	282
Anexa 18. Detalii comparative - Purtarea Crucii.....	283

Cuvinte cheie: diptic, triptic, poliptic, retablu, voleți, coronament, predelă, Patimile lui Iisus, Drumul Crucii, iconografia bizantină, Răstignire, Purtarea Crucii, grunduire, pigmenți, perspectiva inversă.

Contextul care a generat ideea unei cercetări aprofundate și a realizării practice a unui *Poliptic al Patimilor lui Iisus în variantă bizantină*, menționăm că tematica propusă are o relevanță deosebită pentru spațiul artei religioase, atât la nivel teoretic, cât mai ales pragmatic, întrucât, pe plan național și internațional, nu este cunoscută o compoziție care să cuprindă toate aceste momente din viața Mântuitorului, care au avut loc de la *Cina cea de Taină*, din Joia Mare, până la *Înviere*, într-o structură completă și unitară, având ca suport pictural panoul de lemn.

În acest sens, lucrarea noastră își propune să acopere o parte din acest gol și să ofere noi perspective în abordarea acestui subiect iconografic. Împreună cu cel intrinsec menționat, acesta a fost motivul primordial care ne-a determinat a porni studiul.

Modul de tratare a subiectului este interdisciplinar, întrucât cercetarea se dorește a fi o corelare între istoria artelor, teologie, iconografie, pictura religioasă, accentul fiind pus și pe realizarea unor lucrări bazate pe o cercetare pertinentă de specialitate.

În ceea ce privește argumentarea titlului, aspectele conceptuale prezentate la începutul lucrării ne-au determinat să preferăm termenul de *poliptic*, celor de *retablu* sau de *altar poliptic*. În cazul retablului, incompatibilitatea este dată de poziția și destinația lui fixă – în spatele mesei altarului, dar și de faptul că termenul desemnează o categorie mai largă, întrucât poate fi și cu un singur panou, sau triptic. De asemenea, inconvenientele termenului de altar poliptic sunt legate de producerea unor confuzii semantice și restrângerea sferei de utilizare a polipticului doar în spațiul eclezial, nu și privat. În consecință, am propus titlul *Polipticul Patimilor lui Iisus în variantă bizantină*.

Atât la nivel național, cât și internațional subiectul *Patimilor lui Iisus* este predominant abordat dintr-o perspectivă teologică. Puține scrieri tratează iconografia ciclului Patimilor ca un tot unitar, mai ales cea realizată pe suport mobil. În acest sens am întâlnit doar cărți și articole privind unele dintre scene, precum *Răstignirea*, iar sursele care amintesc tot ciclul Patimilor, fac referire preponderent la pictura murală. Indicațiile pentru realizarea fiecărei scene, le-am preluat în mare parte din *Erminia* lui Dionisie din Furna, supranumit manualul iconarilor.

În ceea ce privește metodologia cercetării științifice, menționăm că, la baza lucrării se află investigația iconografică și interpretarea surselor literare.

Metoda de argumentare științifică utilizată preponderent a fost cea deductivă, de tip *zoom-in*, atât în organizarea de ansamblu a tezei, cât și în cadrul fiecărei secțiuni în parte. Pentru o mai bună sistematizare și organizare a materialului, am redus aria de cercetare la teritoriul european, iar cea temporală până în secolul al XVI-lea. Totodată, în partea de cercetare teoretică am apelat preponderent la exemple din sfera picturii pe suport mobil.

Întrebarea de cercetare principală de la care am pornit întregul demers am formulat-o astfel: ar putea fi executată o reprezentare iconografică completă a Patimilor lui Iisus în sfera picturii pe panou a iconografiei bizantine?

Dat fiind faptul că nu am găsit un răspuns concret și afirmativ, de aici au derivat trei interogații secundare, care au generat bazele cercetării teoretice și pragmatice:

1. Care sunt originile și modul de dezvoltare a operelor pe suport mobil și în ce context a apărut și s-a dezvoltat forma polipticului?
2. A fost abordată reprezentarea Patimilor lui Iisus, de artiștii apuseni și răsăriteni, într-o formă unitară și completă în cadrul picturilor pe suport mobil?
3. Din perspectiva iconografiei bizantine, folosind instrumentarul acesteia, ar putea fi redat un ciclu complet al Patimilor lui Iisus, folosind un suport pictural mobil de tipul polipticului apusean?

În vederea elucidării reperelor menționate, cercetarea doctorală s-a dezvoltat pe trei capitole. Ponderea fiecărui capitol în cadrul lucrării a fost ierarhizată, astfel încât ultimul capitol este cel mai amplu ca dimensiune și mai complex.

Întrucât literatura de specialitate este destul de lacunară în ceea ce privește apariția și dezvoltarea formelor de organizare structurală a artei realizate pe suport mobil, în capitolul 1. O VIZIUNE DE ANSAMBLU ASUPRA TIPOLOGIEI POLIPTICULUI am realizat o descriere detaliată a acestora. În acest sens, după ce am încercat să clarificăm câteva aspecte de ordin terminologic privind termeni precum *altar*, *altar poliptic*, *poliptic*, *retablu*, în cadrul următoarelor subcapitole am recurs la exemplificarea parcursului istoric a formelor de organizare a operelor pe panou: *diptic*, *triptic*, *poliptic* și *alte forme*, punând accentul pe principalele etape în dezvoltarea acestora, până în secolul al XVI-lea. Imagistica exemplificativă este rodul unei cercetări amănunțite a unui număr mare de albume, dicționare de artă, cărți de istoria artei, întrucât, în literatura de specialitate nu am găsit un compendiu istoric care să trateze analitic formele de organizare a operelor pe suport mobil, în special panoul de lemn. În ceea ce privește polipticul destinat altarului, subliniem că este specific doar sferei apusene. Apariția lui este legată de stilul latin, cu toate că el se va

dezvolta în gotic, cu precădere în secolele XIV-XV, urmând ca din a doua jumătate a secolului al XVI-lea să se înregistreze o decadență a acestuia.

În strictă legătură cu forma și tematica proiectului, în cadrul capitolului al II-lea CICLUL PATIMILOR LUI IISUS, după ce am tratat apariția și dezvoltarea reprezentărilor Patimilor până în secolul al XIV-lea, am efectuat o analiză a formelor de poliptice care aduc înaintea privitorului scene din Ciclul Patimilor. Exemplele au fost selectate după criteriul geografic, al iconografiei, adică al complexității în care ele surprind scene legate de Patimile lui Iisus, dar și al cronologiei, secolele XIV-XVI. În acest sens, am realizat câteva studii de caz privind tema Patimilor în structuri de tip poliptic sau alte forme apropiate ale picturii pe panou, în cadrul celor trei zone analizate și în capitolul I: Răsărit, Apus (în special Germania) și Transilvania. Motivul pentru care ne-am concentrat asupra celor două spații de maximă dezvoltare a retablului, Germania și Transilvania, este faptul că prima o precedă pe a doua, întrucât polipticele transilvănene reprezintă o extensie a polipticului cu aripi german¹.

Analizând diverse compoziții și abordări ale temei am răspuns la întrebarea anagnostului: care dintre modelele artei creștine este cea mai apropiată de adevărul istoric ilustrat în Evanghelii și de tradiția creștină? În opinia noastră, icoana de tradiție bizantină este cea care oferă un răspuns, dovadă faptul că, după atâtea secole, a rămas un model spiritual și artistic pentru creația religioasă actuală. Evoluția temei pe parcursul celor șaisprezece secole studiate, respectă și evidențiază transformările artistice specifice fiecărei perioade. Datorită abordării ei frecvente de către artiști (mai ales scena *Răstignirii*), tematica propusă poate fi considerată una dintre cele mai importante subiecte religioase ale artelor vizuale. Reprezentarea Ciclului Patimilor, pe suport mobil, în special panoul de lemn, o întâlnim în sfera apuseană în cadrul polipticelor destinate altarului. Răsăritului îi este specifică expunerea lui în frescele monumentale, și doar parțial în icoane cu scene multiple.

Fiind creat contextul, atât la nivel structural (capitolul I), cât și tematic (capitolul al II-lea), ultimul capitol intitulat DEZVOLTAREA PROIECTULUI PERSONAL DE CERCETARE ARTISTICĂ, reprezintă o panoramă a demersului practic efectuat în vederea compunerii unui poliptic al Patimilor inedit și unic, atât sub aspect structural, cât și sub aspect iconografic, care să înfățișeze un Ciclu al Patimilor complet, întâlnit în iconografia bizantină doar în cadrul picturii murale și numai fragmentar pe suport mobil.

---

¹ Această afirmație este puternic argumentată de cercetătorul Ciprian Firea, pe parcursul tezei doctorale. Vezi Ciprian Firea, „Arta polipticelor medievale din Transilvania (1450-1550)”- teză de doctorat, Cluj Napoca, 2010.

Dacă forma suportului pictural este una de sorginte apuseană (polipticul nefiind folosit în iconografia răsăriteană), pentru realizarea celui de-al doilea scop am apelat la instrumentarul bizantin, redând iconic toate scenele care țin de Patimile lui Iisus. Alături de funcția didactică, am dat polipticului o conotație euharistică prin reprezentarea scenei cu *Cina cea de Taină* la nivelul coronamentului, a *Plângerii lui Iisus* în cadrul predelei și redarea *Răstignirii* în cadrul scrinului central, asemeni *Retablului din Isenheim*. Tot de la acesta, am preluat și ideea reprezentării pe voleyii ficși a sfinților ocrotitori ai bisericii unde este amplasat polipticul, practică consacrată în tradiția compunerii retablului. Întrucât destinația lucrării și anume *Centrul de Îngrijiri Paliative Pediatrică „Sfântul Hristofor”* din Cluj se află în strânsă legătură cu *Centrul „Sfântul Nectarie”*, am considerat potrivită plasarea lucrării sub ocrotirea acestor doi sfinți.

În acest sens, sursele de inspirație au fost predominant cele răsăritene, iar în cazul în care acestea nu au existat, cele apusene (spre exemplu: scenele *Întâlnirea lui Iisus cu femeile Ierusalimului*, *cu Maica Domnului*, *sau cu Veronica*, *Pironirea pe cruce*). Lucrările practice efectuate, începând de la schițe, notații, teste și până la lucrările finale, au fost realizate în tehnici diverse și pe suporturi distincte.

Acest ultim capitol reprezintă partea de noutate a temei propuse, lucrarea fiind o sinergie între forma de reprezentare specifică altarului apusean: polipticul și iconografia răsăriteană a ciclului Patimilor lui Iisus, cu un preluu al acestora: *Cina cea de Taină*, *Rugăciunea din Grădina Ghetsimani*, *Vânzarea lui Iuda*; dar și un postludiu: *Coborârea de pe cruce*, *Plângerea Mântuitorului*, *Punerea în mormânt și Învierea*.

În vederea iconizării tuturor evenimentelor specifice temei, am ales, ca model structural, tipul de poliptic cu voleyii dubli, rar întâlnit și exemplificat prin *Polipticul din Isenheim*, a lui Grünewald². Lucrarea finală preia elemente din fiecare sferă analizată la nivel teoretic. În acest sens, suportul pictural respectă structura polipticelor transilvănene și germane: coronament, corpus și predelă, dar este încadrat într-o cruce de tip bizantin cu brațe egale. Pentru un plus de mobilitate, suportul de fixare a crucii-poliptic este detașabil, lucrarea putând fi astfel inclusă în categoria icoanele portative. Având dimensiuni mici, întrucât crucea poliptic se poate circumscrie într-un cerc cu diametrul de 70 cm, lucrarea poate fi folosită atât pe masa altarului unor capele de spital sau paraclise, cum este cazul nostru, cât și în spațiul privat.

---

²Acesta are trei expuneri (Il.134), spre deosebire de polipticele transilvănene unde întâlnim doar două.

Încă de la început am urmărit ca modul de organizare al scenelor să fie unul unitar atât sub aspect cromatic, cât și compozițional. Demersul propriu-zis de execuție a suportului pictural și a picturii, a presupus pașii consacrați în iconografia bizantină, folosind, pe cât posibil, tehnici și materiale tradiționale. Pornind de la specificul unei icoane rusești a *Imnului Acatist*, principiul de bază în formarea gamei cromatice l-a reprezentat simbolismul culorilor și tradiția bizantină. Gama cromatică utilizată a fost una deschisă, cu accente de albastru închis și roșu. Tehnica picturală întrebuintată a fost tempera cu emulsie de ou. Maniera de execuție mixtă, prin transparente, dar și prin pete compacte de culoare. În general am încercat să nu folosim culori pure, ci am apelat la tonuri intermediare, obținute prin amestecul acestora cu alb și negru sau a unor culori apropiate. Atât în cazul veșmintelor, cât și a chipurilor am urmat pașii consacrați ai tehnicii bizantine, pornind de la închis spre deschis.

În secțiunea „Anexe” am expus mai multe imagini care detaliază etapele procesului de realizare a polipticului, dar și studii și analize auxiliare privind icoanele, sursele de inspirație pentru: suportul pictural, nimbul cruciger al lui Iisus, cromatica generală, compoziția fără fașă sau sipet, precum și compararea unor detalii în cazul scenelor *Plângerea Domnului*, *Răstignirea*, *Biciuirea lui Iisus*, *Purtarea Crucii*.

Cercetarea desfășurată reprezintă doar un punct de plecare în vederea extinderii Ciclului Patimilor și în sfera bizantină cu scene aparținând iconografiei apusene a Drumului Crucii, precum: *căderea lui Iisus sub povara crucii*, *Întâlnirea cu Maica Sa și cu Veronica*, *Pironirea pe cruce* la nivelul pământului.

Scopul final al acestui proiect constituie, de fapt, răspunsul la întrebarea de cercetare principală, și reprezintă îmbinarea dintre funcția liturgică, devoțională a retablului apusean și specificul iconografiei bizantine, într-un poliptic de tip cruce care, având dimensiuni mici, poate fi folosit atât pe masa altarului unor capele de spital sau paraclise (în cazul nostru, *Centrul de îngrijiri paliative pediatrice „Sfântul Hristofor”*, din Cluj-Napoca), cât și în spațiul privat: casele credincioșilor, constituind un bun suport de meditație și sprijin liturgic pe tot parcursul anului, mai ales în cadrul Săptămânii Patimilor.

Ca răspuns pragmatic la întrebarea de cercetare ridicată inițial, propunerea noastră poate părea îndrăzneată, ca primă lucrare de acest gen în sfera artei răsăritene, dar nădăjduim, să se încadreze în „*tradiționala scriere iconografică a zugravilor de icoane*”³.

---

³ Sorin Dumitrescu, *Noi și icoana (I)*, Fundația Anastasia, București, 2018, p. 160.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

Cărți și articole

1. *** *Larousse dictionary of painters*, Larousse, New York, 1981.
2. ***Τοιχογραφίες Καθολικού Μονής Διονυσίου, Εκδ. Άγιον Όρος, 2006
3. BELTING, HANS, *Likeness and presence: a history of the image before the era of art*, University of Chicago Press, Chicago, 1994.
4. BLUM, SHIRLEY NEILSEN, *Early Netherlandish triptychs; a study in patronage*, Berkeley, University of California Press, 1969.
5. CHEVALIER, JEAN, *A dictionary of symbols*, Penguin Book, London, 1996.
6. CHILVERS, IAN, *The Concise Oxford dictionary of art and artists*, Oxford University Press, Oxford, 1990.
7. CORMACK, ROBIN; VASILÁKĪ, MARÍA, *Byzantium, 330-1453*, Royal Academy of Arts, London, 2008.
8. DIDRON, ADOLPHE NAPOLÉON, *Christian Iconography, Or, The History of Christian Art in the Middle Ages*, vol. 1, Frederick Ungar Publishing, New York, 1851.
9. DIONISIE DIN FURNA, *Erminia Picturii Bizantine*, Sophia, Bucuresti, 2000.
10. DRĂGUȚ, VASILE, *Arta gotică în România*, Meridiane, București, 1979.
11. DUMITRESCU, SORIN, *Noi și icoana (I)*, Fundația Anastasia, București, 2018.
12. EVANS, HELEN C., *Byzantium: faith and power (1261-1557) / edited by Helen C. Evans*, Metropolitan Museum of Art ; Yale University Press, New York, 2004.
13. FIREA, CIPRIAN, „Repertoriul picturii medievale de panou din Transilvania (sec. XIV-XVI)”, Cluj Napoca, 2013.
14. FIREA, CIPRIAN, *Polipticele medievale din Transilvania: artă, liturghie, patronaj*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2016.
15. FOCILLON, HENRI; MOREY, CHARLES; KOEHLER, WILHELM; IVANOVICH, MIHAEL, *Dumbarton Oaks Inaugural Lectures*, Harvard University Press, USA, 1941.
16. GRABAR, ANDRÉ, *Christian iconography: a study of its origins*, A.W. Mellon lectures in the fine arts 1961, Princeton University Press, Princeton, 1980.
17. JAMES, LIZ, *Light and colour in Byzantine art*, Clarendon Press, Oxford, 1996.
18. KORDIS GEORGIOS, *Ritmul în pictura bizantină*, Editura Bizantina, București, 2008.
19. MANAFIS, KONSTANTINOS; MANAPHES, KONSTANTINOS A., *Sinai: Treasures of the Monastery of St Catherine*, Ekdotike Athenon, Atena, 2005.
20. MIHĂILESCU, DOINA, *Tehnica icoanelor pe lemn*, Aura, Timișoara, 2007.

21. MUNTEAN, MARCEL GHEORGHE, *Crucea între mit și simbol în pictură*, Paradigme, Limes, București, 2006.
22. MUNTEAN, MARCEL GHEORGHE, *Icoana cretană: elemente de istorie și tehnică artistică îndrumător pentru lucrări practice*, Grinta, Cluj-Napoca, 2015.
23. RÉAU, LOUIS, *Iconographie de l'art chrétien*, Presses Universitaires de France, Paris, 1957.
24. RICE, DAVID TALBOT, *Byzantine art*, Harmondsworth, Penguin, 1968.
25. ROBIN, ALENA, „La Pasión de Cristo Según José de Alcívar”, *Via Spiritus, Revista de História da Espiritualidade e do Sentimento Religioso*, vol. 17, 2010, pp. 197–228.
26. SANDULESCU-VERNA, CONSTANTIN, *Materiale și tehnica picturii*, Marineasa, Timișoara, 2000.
27. SCHILLER, GERTRUD, *Iconography of Christian art*, vol. 1, 1st American ed., New York Graphic Society, Greenwich, Conn, 1971.
28. STORME, ALBERT, *The Way of the Cross*, Franciscan Printing Press, Jerusalem.
29. ȘTEFĂNESCU, I. D., *Iconografia artei bizantine și a picturii feudale românești*, Meridiane, București, 1973.
30. TRIFA, ALIN RĂZVAN, *Tehnici iconografice bizantine și contemporane*, Artă creștină 4, Renașterea, Cluj-Napoca, 2013.
31. TRISTAN, FRÉDÉRIK, *Primele imagini creștine: de la simbol la icoană, secolele II-VI*, traducere de Elena Buculei și Ana Boroș, Meridiane, București, 2002.
32. VĂTĂȘIANU, VIRGIL; GUY MARICA, VIORICA, *Metodica cercetării în istoria artei: considerații*, Clusium, Cluj-Napoca, 2004.
33. VILADESAU, RICHARD, *The Beauty of the Cross: The Passion of Christ in Theology and the Arts from the Catacombs to the Eve of the Renaissance*, 1st edition, Oxford University Press, New York, 2006.
34. VILADESAU, RICHARD, *The triumph of the Cross: the Passion of Christ in theology and the arts, from the Renaissance to the counter-Reformation*, Oxford University Press, New York, 2008.
35. WEITZMANN, KURT, *The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai; The Icons Volume I: From the Sixth to the Tenth Century*, vol. I, 1st Edition, Princeton University Press, Princeton, 1976.
36. ΜΑΝÓΛΗΣ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Ο κριτικός ζωγράφος Θεοφάνης*, εκδ. Ι, Μονής Σταυρονικήτα, Αγίου Όρους, 2007